

PÉTER RADÓ

THE PUBLIC USE OF MINORITY LANGUAGES
IN HUNGARY

The particular characteristics of language and language use are among the most significant causes underlying the assimilation of national minorities in Hungary. This study analyzes the public use of minority languages — outside the family — on the local and national levels. In the absence of local survey data, the author analyzes the statistics of minority cultural organizations, the language use survey data of Pest county, and the data base of minority settlements. On these grounds, the author concludes that in minority communities, minority languages are used close to 50% of the time in vocal administration and minimally in written administration. There is a serious lack of linguistic assimilation in the dual-glossary use of the native language and the majority Hungarian language. In other words, the native language is used in some areas of everyday life, whereas forming a dichotomy in an individual's glossary. On the national communities that could increase the autonomous minority communities' chance for integration in the assimilation-integration dilemma.

MAGYAR ÉS NÉMET KISEBBSÉGEK
KELET-KÖZÉP EURÓPÁBAN*

HOLGER FISCHER

A magyarországi németek 20. századi
társadalmi-gazdasági átalakulásának
térbeli aspektusai

1. Bevezetés

Közismert, hogy Magyarországon a társadalom a 20. században mélyreható társadalmi-gazdasági változáson esett át. Míg 1920-ban az aktív keresők 56,7%-a dolgozott a mezőgazdaságban és csupán 19,2%-uk az iparban, addig 1980-ban a megfelelő értékek 20,6%-ra, illetve (az építőiparral együtt) 40,8%-ra változtak. 1920-ban mindössze a lakosság 19,3%-a élt városokban, 1980-ban már 53,6% (1990-ben 63,0%). Kézenfekvő, hogy ez a folyamat a Magyarországon élő kisebbségeket ugyanilyen mértékben érinti. Ugyanakkor feltételezhető, hogy az ismert politikai hatások, mint például a kényszerkotelepítések, a lakosságcsere és a politikai kiközösítés mellett a kisebbségek települési formáinak térbeli adottságai is lényegesen hatottak azok társadalmi-gazdasági átalakulására, valamint nemzetiségi azonosságtudatára. Ebben az értelemben bizonyosan nem téves a feltevés, hogy a tömbszerű formában és jelentős többségként letelepedett nemzetiségek azonosságukat, nemzetiségi öntudatukat és gazdasági-társadalmi szerkezetüket inkább megtudták őrizni, mint például a szigethelyzetben (szétszórta) vagy nagyon kis létszámú kisebbségként letelepedett nemzetiségek. De ugyanígy igaz lehetne az ezzel ellentétes feltevés is, nevezetesen, hogy éppen a szélsőségesen kisebbségi helyzetben letelepedett csoportok igyekeznek a leg-erősebben elzárkózni, leválni az általános fejlődésről, ezek törekszenek társadalmi szerkezetüket környezetükkel szemben megőrizni. Az alábbi

* A Regio-könyvek sorozatban ez évben megjelenő *Magyar és német kisebbségek Kelet-Közép-Európában* című tanulmánykötetben az itt közölt két tanulmány teljes statisztikai mellékletét és jegyzetapparátusát közreadjuk.

cikknek az a célja, hogy kísérletet tegyen a magyarországi német nemzetiség példája alapján rámutatni az 1920-1980 közötti időszakban végbement társadalmi-gazdasági szerkezetváltozás néhány térbeli aspektusára.¹

2. A módszer

A magyarországi németek társadalmi-gazdasági szerkezetében végbement változásnak és térbeli aspektusainak teljes körű statisztikai megragadásától az ezzel együtt járó hatalmas adatmennyiség miatt ezen cikk keretében egyelőre eltekinttünk. Egy ilyen vizsgálat 1920-ban megközelítőleg ezer településen 551 211 magyarországi német, 1980-ban pedig még mindig 407 településen 137 590 magyarországi német (a tanácsi minősítés alapján) adatait kellett volna figyelembe vegye. Ide tartozik még az a probléma is, hogy a népszámlálások adatai az eltérő kritériumok következtében nem minden esetben hasonlíthatók közvetlenül egymással össze, illetve az, hogy bizonyos adatok nem állnak rendelkezésünkre minden egyes népszámlálásból a települések szintjén.

Ezért az 1920-as népszámlálás és annak Jakob Bleyer 1928-ban elvégzett kartografikus feldolgozása, (*Deutsche Siedlungen in Rumpf-Ungarn 1920*)² alapján bizonyos települési szerkezetek figyelembevételével kiválasztottunk 64 települést összesen 73 291 német lakossal, ami az 1920-as magyarországi német lakosság 13,3%-ának felel meg. Ezen településeken az 1980-as népszámlálás még mindig 13 396 magyarországi németet mutatott ki, vagyis 9,7%-ot a tanácsi minősítés, illetve 10,9%-ot az anyanyelv kritériuma alapján.

A 64 település kiválasztása során úgy jártunk el, hogy először három eltérő települési módot különböztettünk meg:

- I. Határhelyzet a német nyelvű ausztriai góchoz képest (Győr-Sopron és Vas megye települései);
- II. Góchelyzet (Baranya, Tolna és Veszprém megye települései);
- III. Szigethelyzet (szórványhelyzet) (Somogy, Tolna és Veszprém megye települései) továbbá úgy, hogy minden egyes települési típusnál különböző német lakossági aránnyal rendelkező települések szerepeljenek, mégpedig 1. 80% fölött, 2. 20 és 50% között, valamint a 3. 20% alatt.

Végezetül ügyeltünk arra, hogy a legnagyobb német lakossági aránnyal rendelkező megyéket (Moson megye: 39,0%, Baranya megye: 37,4%, Tolna megye: 28,6%) figyelembe vegyük.

Az alábbi 1. táblázat valamint a térkép a vizsgált települések megoszlásáról tájékoztat, az imént felsorolt térbeli települési szerkezettel összefüggésben:

1. táblázat: A vizsgált települések megoszlása

	I. Határhelyzet	II. Góchelyzet	III. Szigethelyzet	Összesen
1. >80%	8	17	7	32
2. 20-50%	4	7	5	16
3. <20%	3	8	5	16
összesen	15	32	17	64

E helyütt nyomatékosan hangsúlyoznunk kell, hogy ez a vizsgálat olyan előtanulmány, amely egy bizonyos statisztikai válogatáson alapul, ez viszont úgy lett kialakítva, hogy az egyes eredmények a szükséges óvatossággal általánosíthatók legyenek.

3. A magyarországi németek számának alakulása

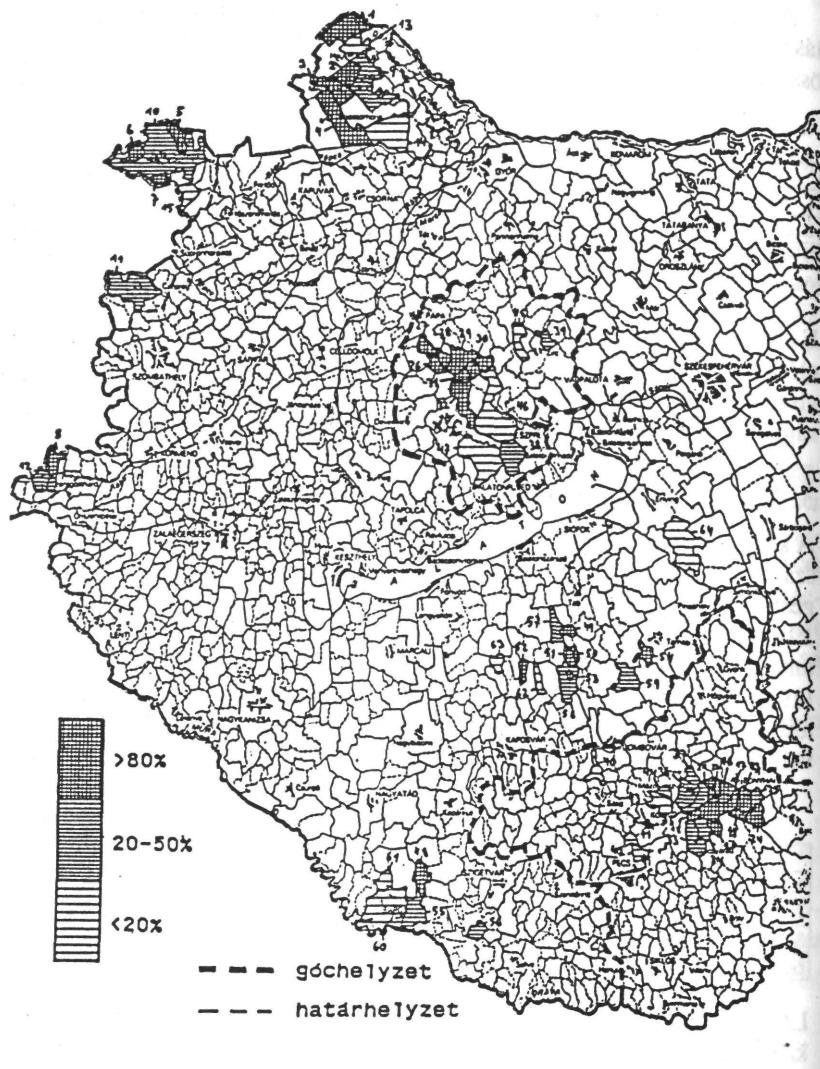
A következőkben megkísérelünk részletes áttekintést adni a magyarországi németek számának alakulásáról, a térbeli aspektusokkal összefüggésben.³ Az 1920-as helyzetet összefoglalóan a 2. táblázat mutatja. 1910-hez képest a meghatározó területi és népességvesztés ellenére, amelyet a trianoni békeszerződés okozott, sem az abszolút számokat (1910: 72 983, 1920: 73 291), sem a német nemzetiség viszonylagos arányát tekintve (1910:51,1%, 1920:52,0%) nem következett be lényegi változás.

2. táblázat: A német népesség aránya 1920-ban (%-ban)

	I. Határhelyzet	II. Góchelyzet	III. Szigethelyzet	Összesen
1. >80%	91,2	90,7	91,9	91,1
2. 20-50%	24,1	43,3	32,9	36,4
3. <20%	11,7	11,9	13,3	12,3
összesen	63,3	52,2	39,7	52,0

Lényegében igaz ez az egyenként a fenti 2. táblázatban feltüntetett kategóriákra is. Az itt figyelembe vett települések közül 1920-ban 9 volt törpotelepülés (500-nál kevesebb lakos), 14 apróközség (500-1000), 32

1. térkép: A vizsgált települések megoszlása

kisközség (1000-3000), 5 középközség (3000-5000), 1 nagyközség (5000-10 000), egy sem volt közülük óriásközség (10 000), 3 pedig város volt.

Ezzel szemben 1930-ban 1920-hoz képest a magyarországi német lakossággal kapcsolatban világosan érezhető változásokat mutathatunk ki. Míg a vizsgált 64 település összlakosságának száma ebben az időszakban 150 219-ről (a városok nélkül 93 043-ról) 156 633-ra (97 224) nőtt, a magyarországi németek száma abszolút értelemben közel 9000-rel (4000-rel) csökkent, mégpedig 73 291-ről (48 394), illetve 64 036-ra (44 527), ahol is csupán a több mint 80%-os német lakossági aránnyal rendelkező települések kategóriája nem szenvedett semmilyen vagy csak csekély veszteséget. A százalékos visszaesés 12,6%-os (városok nélkül 8,0%-os), és csak csekély mértékben van alatta a magyarországi teljes német lakosságra érvényes 13,2%-os (9,8%-os) értéknek.

A vizsgált települések kivétel nélkül tetemes elvándorlási veszteséget mutatnak fel, az elvándorlási veszteség 5,3%-os összértéke magasán az országos 0,9%-os érték fölött áll, és még a Dunántúlra jellemző 5%-os adatot is meghaladja. Mivel ráadásul a több mint 80%-os {1920} német lakossági arányt felmutató települések átlagon fölüli elvándorlási veszteséget mutatnak (I. Határhelyzet: 7,5%, II. Góchelyzet: 7,1%, III. Szigethelyzet: 5,2%), ezt a magyarországi német népesség nagyobb mobilitásának és városiasodásának, ám egyidejűleg a nemzetiségi azonoság részleges elvesztésének bizonyítékaként foghatjuk fel, mivel ugyanebben az időszakban országosan a városokban élő németek száma és aránya 21,4%-ról 17%-ra esett vissza. Sajnos a népességmozgásra vonatkozó megfelelő adatok az 1930-as népszámlálás adatainak publikációiban nincsenek feldolgozva a nemzetiségekre nézve. A 3. táblázat az 1930-as helyzetet mutatja be.

3. táblázat: A német lakosság aránya 1930-ban (%-ban)

	I. Határhelyzet	II. Góchelyzet	III. Szigethelyzet	Összesen
1. > 80%	88,1	89,0	70,8	85,7
2. 20-50%	10,9	30,1	22,5	24,3
3. < 20%	7,4	8,8	6,1	7,6
összesen	59,6	47,6	27,6	45,8

A német lakosság aránya összességében 6,2 százalékponttal csökkent, ahol is a legnagyobb visszaesés, egyenként 12,1%-kal a 20-50%-os lakossági arányú, továbbá a szigethelyzetű települések esetében mutatható ki,

miközben ugyan valamennyi más térbeli kategóriára is visszaesés jellemző, de lényegesen csekélyebb mértékben. A településföldrajzi megoszlásra nézve gyakorlatilag nem jelentkeztek változások.

A magyarországi német lakosság második világháború utáni létszámának alakulását illető kutatások tekintetében — legalábbis a községek szintjén — komoly módszertani problémák adódnak, mert a publikált népszámlálási adatok a települések szintjén rendszerint semmiféle nemzetiség-specifikus adatot sem tartalmaznak. Csupán szolgálati használatra állították össze 1983-ban az 1980-as népszámlálás anyagából a tanácsi minősítés módszere alapján megszerzett adatokból a nemzetiségi településekre vonatkozó részt.⁶

A már korábban Baranya megyében kipróbált tanácsi minősítési módszer alapján a nemzetiségeket községi szinten egy bizottság sorolta be csoportokba az anyanyelv és a beszélt nyelv, az ősök nemzetiségi hovatartozásának kritériumai és még néhány további tényező szerint. Ezt az adatfelvételt 1980-ban azonban csak azon az összesen 506 vidéki településen végezték el, amelyekben a nemzetiségek száma és aránya 1941-ben elérte a 200 személyt, illetve a 10%-ot. Városokat nem vontak be a vizsgálatba. A tanácsi minősítés adatgyűjtési módszerével 407 német lakossággal rendelkező településen kiterjedt a magyarországi német lakosság 63,6%-ára azok esetében, akik az 1980-as népszámlálásnál a németet adták meg anyanyelvként.⁷

A jelen vizsgálatra nézve ez azzal a következménnyel járt, hogy a vizsgált települések száma 45-re csökkent. Nem lehetett többé figyelembe venni 4 várost, további 3 települést, amelyeket időközben városokhoz csatoltak, egy települést, amit egy másikhoz csatoltak, valamint 11 községet, amelyek a fent említett adatgyűjtésből a korábban már felsorolt tartalmi-szerkezeti okoknál fogva kimaradtak, s amelyek esetében ezért feltehető, hogy a német lakosság száma a nullához közeledik.

Az ezen vizsgálathoz alapul szolgáló mintafelvétel ennek ellenére az 1980-as népszámlálás anyanyelv szerinti megkülönböztetése szerint 3389 német (10,9%), az 1980-as tanácsi minősítés adatgyűjtése szerint pedig 13 396 német (9,7%), illetőleg a 407 település közül 45 (11,1%) adatait tartalmazza.

A magyarországi német lakosság számának országosan erős csökkenése közismert tény. Az anyanyelv kritériuma alapján 1930-ban még 478 630 személyt jegyeztek fel, 1960-ban már csak 50 765-öt, 1980-ban pedig csupán 31 231-et, illetve 137 590-et a tanácsi minősítés alapján,

vagyis az országos létszám, ha 1920-at 100-nak tekintjük, 86,8%-ra (1930), 9,2%-ra (1960) és 5,7%-ra (1980), illetve 24,9%-ra (1980, tanácsi minősítés) csökkent.

A mintafelvétel településeinek csökkenése nem olyan nagy, mint országos átlagban, mértéke a tárgyalt években (1920 = 100) 87,4% (1930), 11,2% (1960), 7,3% (1980) és 28,8% (1980, tanácsi minősítés), vagy 1-4 százalékkal alacsonyabb annál. A települési kategóriákat tekintve a legsúlyosabb veszteségeket a határhelyzetű és a szigethelyzetű (szórvány) települések mutatják, valamint azon góchelyzetű települések, amelyek 1920-ban 20%-nál kisebb német népességi aránnyal rendelkeztek, miközben azon góchelyzetű települések vesztesége, amelyek 1920-ban 80%-nál magasabb, illetve 20-50% közötti arányt mutattak, csak az átlagon aluli értékeket mutat.

Vagyis, az anyanyelv kritériuma alapján az 1920-1980 közötti időszakban a német lakosság számának csökkenése a Baranya megyei gócszerű települési terület kivételével szinte minden községben meghaladja a 95%-ot. A tanácsi minősítés szempontjai szerint a helyzet valamivel kedvezőbb, itt a legnagyobb csökkenés mindenekelőtt az Ausztriával határos határhelyzetű településeken figyelhető meg, valamint azon góchelyzetű településeken, amelyek 1920-ban a legmagasabb német népességi arányt mutatták. Míg 1960-ban az anyanyelv kritériuma alapján 10%-ot meghaladó népességi arány csak néhány településen, mindenekelőtt a Baranya megyei gócsokban volt kimutatható, 1980-ra ez a helyzet még tovább rosszabbodott. Mindenesetre, mint fentebb már említettük, a tanácsi minősítés szempontjai szerinti arányok (5. táblázat) ennél lényegesen magasabbak, aminek eredményeképpen az itt választott mintafelvétel német népességének területi megoszlása jelenleg a következő képet mutatja:

4. táblázat: A német népesség aránya 1980-ban (a tanácsi minősítés szerinti %-os megoszlásban)

	I. Határhelyzet	II. Góchelyzet	III. Szigethelyzet	Összesen
1. > 80 %	10,7	42,3	50,7	28,5
2. 20-50%	1,7	21,4	9,3	14,0
3. < 20 %	0,2	0,6	0,0	0,3
összesen	5,8	26,1	19,2	16,9

A legfeltűnőbb, hogy ezen szempontok szerint is nagyon alacsony az arány az Ausztriával határos településeken, miközben egy egész sor

szigetszerű település, mindenekelőtt Somogy megyében jelentős mértékben meg tudta őrizni magasabb arányszámait. Lényeges különbség mutatkozik a két gócszerű települési terület között Veszprém, illetve Baranya és Tolna megyében. Veszprém megyében az 1920-ban elért 80% fölötti értékek homogén módon 40-60%-ra csökkentek, miközben Tolna és Baranya megyében azok a települések, amelyek 1920-ban 80% fölötti német népességi aránnyal rendelkeztek, ma faluról falura a legelőbb adatokat mutatják 5%-tól 90% fölé terjedő mezőben.

A települések méreteire nézve az a kép mutatkozik, hogy különösen a kistalvákat érinti a magas eróziós folyamat, amelyekben 1000-3000 ember él. Az 1920-as 32 helyett 1980-ban már csak 16-ban mutatnak ki németeket. Alaposan megnőtt ezzel szemben a törpefalvak száma: a korábbi 9-ről 14-re emelkedett, ráadásul 4 egykori törpefaluban ma nincsen német népességrész.

Az 1980-as tanácsi minősítésnek annyiban van különös jelentősége, hogy az nem csupán a nemzetiségek lakossági számadatait mutatja ki, hanem ezen túlmenően a nemzetiségi népességet három csoportba sorolta, ami világos utalásként enged következtetni a nemzetiségi azonoság állapotára. Ez a következő kategóriákat különbözteti meg:

- egyértelműen nemzetiség
- kevert, de nyelvileg nem asszimilált nemzetiség
- kevert és nyelvileg asszimilálódott nemzetiség.

A Magyarországon található valamennyi nemzetiség együttesen a következőképpen oszlik meg a fenti három kategória szerint:

5. táblázat: Az 1980-as tanácsi minősítés kategóriái

	valamennyi nemzetiség		németek	
	abszolút	%	abszolút	%
egyértelműen nemzetiség	136 636	52,0	65 969	47,9
kevert, nyelvileg nem asszimilált	58 066	22,1	30 449	22,1
kevert, nyelvileg asszimilált	67 998	25,9	41 172	29,9
összesen	262 700	100,0	137 590	100,0

Ezek a számok világosan mutatják, hogy a német nemzetiség saját azonoságát illetően lényegesen rosszabb helyzetben van, mint a többi nem-

zetiség. Az egyértelműen nemzetiségként besorolt személyek száma világosan alatta van az átlagnak, a kevert és nyelvileg asszimiláltként besoroltak száma pedig lényegesen meghaladja azt.

Az itt vizsgált mintafelvételekből az alábbi kép következik: 54,9% tartozik az egyértelműen nemzetiségi kategóriában, 22,8% a kevert, de nyelvileg nem asszimilált csoportba, valamint 22,2% a kevert és nyelvileg asszimilált nemzetiség csoportjába. Vagyis ez az összkép világosan pozitívabb, mint ami országos átlagban a német nemzetiségre érvényes.

A részletes térbeli elemzés során érdekes különbségek figyelhetők meg:

- Az 1920-ban 80% fölötti részesedést mutató települések általában magasabb részesedést mutatnak az egyértelműen nemzetiségi kategóriában, és alacsonyabb részesedést a kevert és nyelvileg asszimilált nemzetiség kategóriájában, mint azok a települések, amelyek 1920-ban alacsonyabb német lakossági aránnyal rendelkeztek. Az erre vonatkozó értékek 63,8%-ot és 9,9%-ot mutatnak.
- Az 1920-ban 80% fölötti részesedést mutató települések között különösen a góchelyzetűek mutatják a legmagasabb értékeket az egyértelműen nemzetiség kategóriájában 68,8%-kal és csupán 7,3%-ot a kevert, nyelvileg asszimilálódott nemzetiség kategóriájában.
- Ez különösképpen igaz Baranya megye góchelyzetben lévő települései esetében, amelyek magasabb értékeket mutatnak, mint Veszprém megye települései.
- Az 1920-ban 20-50% közötti, illetve 20% alatti részesedést mutató települések esetében a kevert, nyelvileg asszimilált nemzetiség a jellemző, melynek értékei 57,3%-tól 63,8%-ig terjednek.
- Különösen feltűnő ez a tény a megfelelő góchelyzetű települések cselében, s ez bizonyíték arra nézve, hogy ezekben a körzetekben, a s/élek közelében a nemzetiségi azonoságérzés erősen csökken.
- Figyelemre méltónak tűnik, hogy a szigelhelyzetű települések az egyértelmű és a kevert, nyelvileg nem asszimilált kategóriákban (együttesen 79,0%) jelentéktelen mértékben magasabb értékeket mutatnak, mint a góchelyzetben lévők (együttesen 75,3%), ám ugyanakkor az egyértelműen nemzetiségi csoport nagysága itt alacsonyabb, mint a góchelyzetű településeknél.
- A határhelyzetben lévő településeknél a kevert, de nyelvileg még nem asszimilált nemzetiség aránya 41,6%-kal különös jelentőséggel bír, ahol is az egyértelműen nemzetiségi és a nyelvileg asszimilált kategó-

riák minden esetben világosan a többi térbeli kategória értékei alatt szerepelnek.

A főttebb már említett 1990-es népszámlálás adatai, amelyek az 1980-as tanácsi minősítés által feldolgozott településekre nézve nyomtatásban rendelkezésünkre állnak,⁹ mind országosan, mind a mintavétel településeire nézve jónéhány meglepetést tartalmaznak.

Az 1990-es népszámlálás eredményeként valamennyi, a tanácsi minősítés által feldolgozott település adataira nézve megállapítható, hogy a németek száma 1980 és 1990 között az anyanyelv kritériuma alapján 14,8%-kal, 19 072-ről 21 893-ra növekedett, a nemzetiség kritériuma alapján pedig egyenesen 231,7%-kal 5252-ről 17 421-re nőtt. Ezáltal a német nemzetiség lényeges eltérést mutat Magyarország valamennyi más nemzetiségéhez képest, amelyeknek száma mindkét kritérium alapján világosan csökkent.

6. táblázat: A német lakosság számának növekedése/csökkenése 1960-1990 között

	Anyanyelv		Nemzetiség	
	1980-1990 1980=100	1960-1990 1960=100	1980-1990 1980=100	1960-1990 1960=100
I. Határhelyzet				
1. >80%	103	51	123	835
2. 20-50%				
3. <20%	82	129	67	0
összesen	103	51	122	768
II. Góchelyzet				
1. >80%	97	70	261	580
2. 20-50%	151	167	267	607
3. <20%	100	9	0	0
összesen	105	80	262	578
III. Szigethelyzet				
1. >80%	39	16	550	83
2. 20-50%	22	6	50	13
3. <20%				
összesen	38	14	383	67
Mindösszesen	102	70	237	515

A jelen vizsgálat alapjául szolgáló mintavétel településeire nézve a fenti 6. táblázat szerint hasonló eredmény mutatkozik, de annál differenciáltabban. Az anyanyelv kritériuma alapján a német nemzetiség növekedése 1980-1990 között lényegesen alacsonyabb, s ez mindenekelőtt azon

góchelyzetű települések növekedésére vezethető vissza, amelyek 1920-ban 20 és 50% közötti német lakossági aránnyal rendelkeztek. Ezzel szemben, különösen a szigethelyzetű települések, jelentős csökkenést mutatnak. 1960-hoz képest a mintavétel valamennyi településének adataira nézve mintegy 30%-os csökkenés állapítható meg.

A nemzetiség kritériumára vonatkozóan ezzel szemben a német lakosság jóval jelentősebb növekedése mutatható ki. 1980-hoz képest a német nemzetiség 137%-kal növekedett, 1960-hoz képest pedig 415%-kal nőtt. Magas növekedés mindenekelőtt a góchelyzetű településeken figyelhető meg. Vagyis megállapítható, hogy 1990-ben 1980-hoz képest egyrészt az anyanyelv ismerete stagnált, vagy csak csekély mértékben növekedett, a szigethelyzetben kifejezetten visszaesett, és 1960-hoz képest szinte minden települési kategóriában csökkent, miközben a német nemzetiséghez való tartozás vállalása ugyanebben az időszakban meglepő mértékben megnőtt.

7. táblázat: A nemzetiség — anyanyelvi viszony a német népesség esetében

	1960	1980	1990
I. Határhelyzet			
1. >80%	1 : 43,2	1 : 2,8	1 2,2
2. 20-50%	—	—	—
3. <20%	1: 4,3	1:4,3	1 4,5
összesen	1:42,0	1:2,6	1 2,3
II. Góchelyzet			
1. >80%	1 10,3	1 3,4	1 1,3
2. 20-50%	1 5,7	1 2,8	1 1,6
3. <20%	1 8,8	1 1,5	1 5,0
összesen	1 9,5	1 3,3	1 1,3
III. Szigethelyzet			
1. >80%	1:12,9	1: 9,8	1 1,0
2. 20-50%	1: 2,2	1:2,3	1 1,0
3. <20%	—	—	—
összesen	1: 4,5	1:3,2	1 1,0
összesen	1: 10,4	1:3,2	1 1,4
A tanácsi minősítés településein együttesen:			
németek	1: 8,7	1 3,6	1 1,3
szlovákok	1: 2,1	1 1,6	1 1,2
románok	1: 1,2	1 1,2	1 1,1
délszlávok	1: 2,0	1 1,4	1 1,2

A mintavétel településein éppúgy, mint országosan, ennek ellenére a németek száma az anyanyelv kritériuma alapján (3202) még mindig a nemzetiség kritériuma (2287) fölött áll. Ezt a tényt világosan mutatja ki a 7. számú táblázat, amely a mintavétel településein a nemzetiség és az anyanyelv viszonyát ábrázolja az 1960-as, 1980-as és 1990-es adatok összehasonlításával.

Figyelemre méltónak tűnik továbbá az a körülmény, hogy nem minden német beszél ténylegesen németül azok közül, akik magukat német nemzetiségűnek vallották. Azon német nemzetiség aránya, amely nem beszél németül, a mintavétel esetében 4,2%-ra rúg. Ennél lényegesen magasabb arányok mutathatók ki a szigethelyzet településein (6,5%), továbbá mindkét 50% alatti településkategória településeiben.

4. Az aktív keresők népgazdasági ágankénti szerkezetének fejlődése a magyarországi németek esetében

A magyarországi németek esetében az aktív keresők szerkezetének fejlődését az 1920-1980 közötti időszakban kutató vizsgálat a szűkebb térségben, vagyis a települések szintjén, még komolyabb módszertani problémákba ütközik, mint a fentebb elvégzett, létszámuk fejlődését kutató térbeli vizsgálat. A fő probléma az, hogy az 1920-ra és 1930-ra vonatkozóan publikált népszámlálási adatok csupán megyei szinten kapcsolják össze a nemzetiséget és az aktív keresők szerkezetét, népgazdasági áganként, a települések szintjén ezt nem teszik meg.¹⁰ Ehhez hasonló összekapcsolás csupán a tapácsi minősítés 1980-as adataiban fordul elő. Egy további alapprobléma abban nyilvánul meg, hogy éppen a gazdasági adatok esetében lényeges, népszámlálásról népszámlálásra változó módosításokat ejtettek a nomenklatúrán, ami alapvetően megnehezíti az adatok összehasonlítását. Ennek okán az 1920-as és 1930-as megfigyeléseket illetően csupán megközelítő értékeket vehetünk figyelembe. Az alapvető szerkezeti adatokat az 1920-as évre a 8. számú táblázat foglalja össze.

8. táblázat: Az aktív keresők szerkezete népgazdasági áganként 1920-ban (%-ban)

	az aktív keresők aránya	mezőgazdaság	ipar	harmadik szektor
országos összlakosság	47,0	56,7	19,2	24,1

	az aktív keresők aránya	mezőgazdaság	ipar	harmadik szektor
magyarországi németek összesen	50,7	56,7	22,7	20,6
mintavételi összlakosság - városokkal	47,5	48,2	24,4	27,4
- városok nélkül	47,7	67,4	19,4	13,1

Megmutatkozik, hogy a mintavétel települései a városi lakosságot is figyelembe véve az országos átlagtól eltérően alacsonyabb mezőgazdasági részesedést, az ipar és a harmadik szektor esetében pedig magasabb arányokat mutatnak. Magyarország teljes német lakosságára nézve is igaz, hogy az ipar részesedése az országos átlag fölött van. Mivel a mintavétel népességének 52%-a magyarországi németekből áll, kézenfekvő azt feltételezni, hogy 1920-ban a magyarországi német lakosság nagyobb mértékben volt az iparban foglalkoztatva, mint a lakosság többi része. Alapvető különbségek az aktív keresők népgazdasági ágankénti szerkezetében a települések térbeli helyzetével, vagyis a határhelyzettel, a góchelyzettel vagy a szigethelyzettel, továbbá a német lakossági arány három kategóriájával (80%, 20-50%, 20%) összefüggésben ugyanakkor nem állapíthatók meg, mivel területileg korlátozott esetlegességek, mint például egy bánya vagy egy nagyobb ipari üzem léte, esetleg valamely nagyobb város közvetlen közelsége jelentős kihatásokkal járhat. Az aktív keresők szerkezetének átlagértékei csak a három térbeli kategória vidéki települései esetében állnak egymáshoz nagyon közel. Az 1920-hoz képest 1930-ban bekövetkezett változások, amint az a 9. számú táblázatból kiolvasható, igen csekély mértékűek.

9. táblázat: Az aktív keresők népgazdasági ágankénti szerkezete 1930-ban (%-ban)

	az aktív keresők aránya	mezőgazdaság	ipar	harmadik szektor
országos összlakosság	46,0	50,8	23,1	26,1
magyarországi németek összesen	46,2	55,4	24,0	20,6
mintavétel összlakossága - városokkal	45,0	44,2	27,7	28,1
- városok nélkül	44,2	64,1	20,9	15,1

Mindemellett megfigyelhető, hogy Magyarországon a német népesség az összlakossághoz képest az aktív keresők szerkezetét illetően lényegesen komolyabb tehetetlenségi erővel rendelkezik. A változások alig állnak valamivel egy százalékpont fölött, miközben az összlakosság adatai legálább 4-6 százalékat mutatnak. Noha a mintavétel településeit is erősebb átalakulás jellemzi, mint a magyarországi német népességet együttesen, különösen akkor, ha a városokat is figyelembe vesszük, ám mivel a magyarországi német népesség aránya a mintavétel településein az 1920-1930 közötti időszakban 52,0%-ról 45,8%-ra esett vissza, és különösen csökkent a városokban is, megalapozottnak tűnik a feltevés, hogy a — még oly csekély mértékű — átalakulás is az aktív keresők szerkezetében az ipar javára és a mezőgazdaság hátrányára inkább a magyar, mintsem a német lakosságrészre vezethető vissza. Ezt a feltételezést megerősíti az aktív keresők népgazdasági ágankénti szerkezetének szűkebb térbeli viszonyok közötti pontosabb elemzése is. A legkisebb változások a göchelyzetű települések esetében (a mezőgazdaság 2,2%-os visszaesése, szemben más körzetek 3,5-5,8%-os adataival, illetve az ipar mindössze 0,4%-os növekedése szemben 3,2%-4,7%-os értékekkel), valamint a több mint 80%-os német lakossági aránnyal rendelkező települések esetében (a mezőgazdaság 3,1%-os visszaesése, szemben más, alacsony német népességi aránnyal rendelkező területek állandó 4,5%-os adataival, illetve az ipar csupán 2,6%-os növekedése, szemben 0,7%-4,9%-os értékekkel) mutathatók ki.

Magyarországon a második világháborút követően közismerten alapvető gazdasági szerkezeti átalakulás következett be, ami minden népességcsoportot — így a kisebbségeket is — érintett. Ezért az átfogó kérdés csak úgy hangozhat, hogy a magyarországi németek esetében léteztek-e a gazdasági szerkezetváltásnak sajátos vonatkozásai, illetve az átalakulásnak térbeli jellegzetességei. Ezt a következőkben az 1980-as tanácsi minősítésben települési szinten rendelkezésre bocsátott, az aktív keresők népgazdasági ágankénti szerkezetére vonatkozó adatok alapján szeretnénk megvizsgálni. A lényeges adatokat a 10. számú táblázat tartalmazza.

Az itt felsorolt adatok nem hasonlíthatók össze közvetlenül egymással, mivel országos szinten a városokat is figyelembe vették, ezzel szemben a tanácsi minősítés a városokat nyomatékosan nem vette figyelembe. Magyarország összlakosságához képest ezért a magyarországi németekre vonatkozóan csak azt lehet tendenciaszerűen megállapítani, hogy az

ipari szektor erősen, a harmadik szektor ezzel szemben gyengén szerepel. Ez a tendencia kimutatható az összlakosság és a németek összehasonlításakor a mintavétel településein belül is.

10. táblázat: Az aktív keresők szerkezete gazdasági áganként 1980-ban (%-ban)

	az aktív keresők aránya	mezőgazdaság	ipar	harmadik szektor
országos összlakosság	47,4	20,6	40,8	38,6
magyarországi németek	46,8	30,5	41,0	28,5
mintavétel: -összlakosság	46,4	16,6	47,3	36,1
- összlakosság*	46,0	28,2	42,5	29,3
- németek*	45,2	25,7	47,5	26,8

*városok nélkül

További alapvető megállapításokat lehet még tenni a tanácsi minősítés alapján feldolgozott magyarországi német népesség esetében az életkorszerkezetre és a foglalkozási szerkezetre nézve. A magyarországi német népességre (tanácsi minősítés 1980: 137 590) komoly előregedés jellemző, amint azt a következő, 11. számú táblázat mutatja.

11. táblázat: Az 1980-as tanácsi minősítésben feldolgozott népesség életkorszerkezete

korcsoport	összlakosság	németek
0 - 14 éves	22,0	16,6
15 - 39 éves	35,2	30,5
40 - 64 éves	29,6	34,8
> 65 éves	13,1	18,1

Ez a komoly előregedés megmutatkozik akkor is, ha csak az aktív foglalkozásúakat vesszük figyelembe. A foglalkozási szerkezet tekintetében is számos érdekesen feltűnő jelenség mutatkozik. Noha a különbségek részben igen csekélyek, ennek ellenére mégis világosan láthatóvá válik, hogy a magyarországi németek a tanácsi minősítés által feldolgozott vidéki településeken az ottani teljes lakossággal szemben magasabb szakmai minősítési szinttel rendelkeznek (több közöttük a szakmunkás és a vezető állású), fokozottabban tevékenykednek a szövetkezetekben

és ott vezető állásokat töltenek be, továbbá nagyobb arányban dolgoznak önálló foglalkozásuként.

12. táblázat: Az 1980-as tanácsi minősítés által feldolgozott aktív keresők foglalkozási szerkezete (%-ban)

	összlakosság	németek
alkalmazottak	78,2	76,9
szövetkezeti tagok	19,0	19,9
önálló foglalkozásúak	2,8	3,2
fizikai dolgozók	79,8	80,5
nem fizikai dolgozók	20,2	19,5
szakmunkások	30,0	33,9
betanított és segéd munkások	45,6	42,1
vezető állásúak	5,6	5,7
vezető állásúak mezőgazdasági szövetkezetekben	5,2	5,8

A mintavételben feldolgozott településeken elvégzett szűkebb térbeli összefüggéseket kutató vizsgálat további részleteket tesz világossá az aktív keresők szerkezetére vonatkozóan. A német lakosságra vonatkozó, az aktív keresők népgazdasági ágankénti szerkezetét jelző átlagértékektől (mezőgazdaság: 25,7%, ipar: 47,5%, harmadik szektor és egyéb: 26,8%) a térbeli szempontokat figyelembe véve részben lényeges eltéréseket figyelhetünk meg. A góchelyzetű települések — és ez különösen igaz azokra, amelyek 1920-ban Baranya és Tolna megyében 80%-nál nagyobb német lakossággal rendelkeztek, ezzel szemben nem vonatkozik az ugyanilyen Veszprém megyeiekre — átlagon aluli értékeket mutatnak a mezőgazdaság tekintetében (18,1%) és magasan az átlag fölött állókat az iparra nézve (22,2%). Több határhelyzetű településen figyelhető meg a harmadik szektor részaránya. Ezt, a mintavétel településeire nézve itt bemutatott helyzetet igazolja az is, hogy az 1920-as és az 1980-as év aktív keresőinek népgazdasági ágankénti szerkezetét összehasonlítva a góchelyzetű településeken és az 1920-ban 80%-nál magasabb német lakossági arányt mutató települések esetében a mezőgazdaság magasan átlagot meghaladó csökkenése és az ipar átlagon fölüli növekedése következett be. Egy a német aktív keresők és a mintavétel településeinek összes aktív keresője közötti közvetlen összehasonlítás is egyértelműen magasabb ipari részesedést mutat a német lakosság esetében a góchely-

zetű, az átlagnál magasabb német lakossági arányt mutató települések esetében.

5. Összefoglalás

A fenti vizsgálat lényeges eredményeiként az alábbiak állapíthatók meg:

- Az itt alkalmazott módszer, melyet a település térbeli szempontjai és a lakossági arányok alapján kiválasztott mintavételre alkalmaztunk, megfelelőnek bizonyult arra, hogy a magyarországi német társadalom 1920–1980 közötti társadalmi-gazdasági átalakulását úgy mutassa be, hogy az általánosítható legyen.
- Már az 1920–1930 közötti időszakban is az egyéb lakossággal szemben a magyarországi németek esetében erősebb mobilitás és ezzel egyidejűleg térben a népességi arányt tekintve differenciáltabb csökkenés mutatható ki.
- A második világháború utáni fejlődésre vonatkozóan is kimutatható a magyarországi német lakosság térben differenciált csökkenése. Különösen erősen érinti ez az Ausztriához közeli határhelyzetű településeket és a szigethelyzetben (szórványhelyzetben) lévőket, valamint azon góchelyzetű településeket, amelyek a háború előtt 20%-nál kisebb német lakossági aránnyal rendelkeztek.
- Az 1980-as tanácsi minősítés három kategóriájú besorolására, az „egyértelmű nemzetiség”, a „kevert, nyelvi nem asszimilált nemzetiség” és a „kevert, nyelvi nem asszimilált nemzetiség” csoportjaira nézve a magyarországi német lakosság Magyarország más nemzetiségeivel szemben világosan kedvezőtlenebb és egyúttal térben erősen differenciált képet mutat. Az egyértelmű nemzetiség kategóriájának legmagasabb értékei találhatók a góchelyzetű településeken, ám a települési területek határain az értékek erősen csökkennek.
- Az aktív keresők népgazdasági ágankénti szerkezetére nézve mindhárom vizsgált éven (1920, 1930, 1980) a magyarországi német lakosság esetében az ipar átlagon felül magas és a mezőgazdaság átlag alatti részesedése állapítható meg. Itt is mutatkoznak térbeli eltérések az egyes vizsgált területek között.
- A mintavétel itt bemutatott eredményei alapján a kiindulási statisztikai anyagból származó minden nehézség ellenére célszerűnek tűnik a magyarországi német lakosság társadalmi-gazdasági átalakulásának időbeli-térbeli vizsgálata, valamint ennek néhány további társadalmi-gazdasági és térbeli mutatóval, mint például a vallási hovatár-

tozás, a demográfiai szerkezetek, a települési típus és a közlekedési ellátottsággal való kibővítése, legalábbis az 1980-ban a tanácsi minősítésben feldolgozott mind a 407 település esetében. Ehhez azonban a számítógépes kapacitás komoly alkalmazása lenne szükséges.

Jegyzetek

- 1 Egyes helyeken az adatokat az 1910-es és az 1990-es népszámlálás adataival egészítettük ki, amelyek azonban csak a jelen cikk elkészültekor váltak elérhetővé.
- 2 E térkép sikeres adaptációja jelent meg nyomtatásban a közelmúltban a következő kiadványban: Wolfgang Aschauer – Wilfried Heller: Ungarndeutsche Dörfer in der „Schwäbischen Türkei“ – Eine Fallstudie anhand der Geschichte von vier Minderheitensiedlungen, in: *Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde*, 3 (1990), 101-155.
- 3 Sajnos a hely hiánya és a költségek miatt el kell tekintenünk e helyütt az átfogó statisztikai táblázatok és a nagyszámú színes térkép kinyomtatásától.
- 4 Forrás: Saját számítások a: *Recensement général de la population de 1920*. Publié par l'Office Centrale de Statistique du Royaume de Hongrie. 3. kötet Budapest, 1923-26 (= *Publications Statistiques Hongroises*. Nouvelle Série, 69., 71., 72. kötet), itt: 1. kötet, 1. táblázat alapján.
- 5 Az itt szereplő és a következő, 1930-ra vonatkozó adatok forrása: *Recensement général de la population de 1930*. Publié par l'Office Central Royal Hongrois de Statistique, 4. kötet Budapest, 1933-1936 (= *Publications Statistiques Hongroises*. Nouvelle Série, 83., 86., 94., 96. kötet), itt: 1. kötet, 1. táblázat.
- 6 *1980. évi népszámlálás. A nemzetiségi települések adatai*. Budapest, 1983. Ez a statisztika az érintett községekre vonatkozóan összehasonlítás céljából tartalmazza az 1960-as és 1970-es nemzetiségi létszámot is.
- 7 Időközben megjelentek a tanácsi minősítésbe bevont településekre vonatkozó 1990-es népszámlálási adatok is: *1990. évi népszámlálás. A nemzetiségi népesség száma egyes községekben (1960-1990)*, Budapest, 1991. 1980-nal szemben ugyanakkor további 5 település hiányzik a statisztikából azért, mert időközben vagy városi jogot nyertek, vagy pedig összevonás következtében elvesztették önállóságukat.
- 8 A tanácsi minősítés adatai esetében ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy ezek nem tartalmazzák a városokban élő nemzetiségi lakosságot.
- 9 Vö. a 7. számú jegyzettél.
- 10 Az eddig megjelent, 1990-re vonatkozó adatok sem tartalmaznak semmiféle adatot az aktív keresők szerkezetére.

HOLGER FISCHER

SPATIAL ASPECTS OF THE SOCIOECONOMIC TRANSFORMATION OF GERMAN HUNGARIANS IN THE 20TH CENTURY

The author analyzes the regional characteristics of the German minority in Hungary between 1920 and 1980 (1990) by looking at 64 German settlements classified according to the following three categories: 1) border setting (in Western Hungary), 2) compact setting (in Baranya, Tolna and Veszprém Counties), and 3) enclave setting (in Somogy, Tolna and Veszprém Counties). In his analysis of the number of German Hungarians, the author shows that between 1920 and 1980, with the exception of the compact German settlements in Baranya County, the decrease in the population of native German speakers was over 95%. Based on the data of supplementary nationality statistics gathered in 1920, the author concludes that in 1920, the German nationality group had a greater chance of survival in those townships whose ethnic German population exceeded 80% than in multi-ethnic or minority German townships. Only small changes can be detected in the German minority's occupational structure between the two World Wars. In the decades after World War II, there has been an increase in the proportion of ethnic Germans in industry, especially in concentrated German settlements.